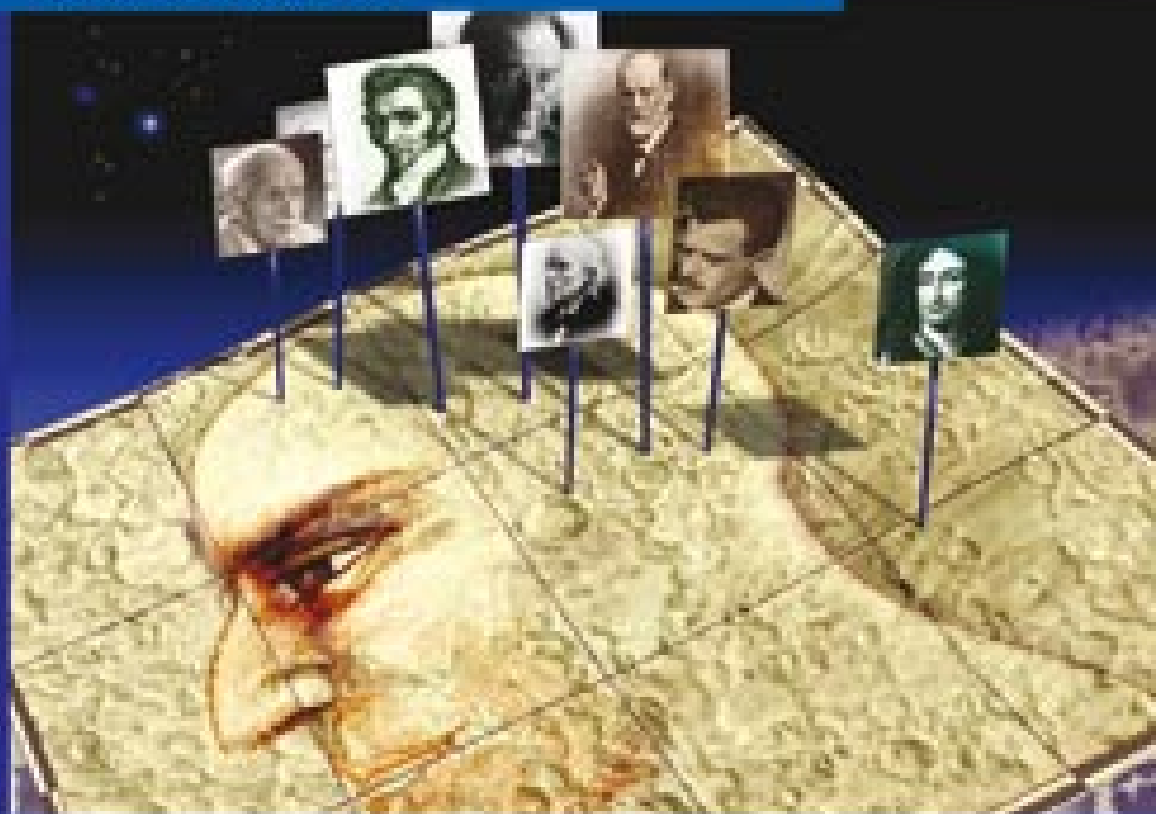


Alena Plháčková



▼ DĚJINY PSYCHOLOGIE



GRADA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.





Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Alena Plháková, CSc.

DĚJINY PSYCHOLOGIE

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 2665. publikaci

Odpovědná redaktorka PhDr. Viola Lyčková
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 328
Vydání 1., 2006
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2006
Cover Photo © MUDr. Pavel Žáček, Ph.D.

ISBN 80-247-0871-X

OBSAH

O AUTORCE	10
PŘEDMLUVA	11

DÍL A

VÝVOJ PSYCHOLOGIE V RÁMCI NOVODOBÉ EVROPSKÉ FILOZOFIE

1. RACIONALISMUS	17
1.1 René Descartes (1596–1650)	17
1.2 Baruch (Benedikt) Spinoza (1632–1677)	21
1.3 Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)	23
1.4 Christian Wolff (1679–1754)	26
2. EMPIRISMUS A ASOCIANISMUS	27
2.1 Empirismus	27
2.1.1 Francis Bacon (1561–1626)	27
2.1.2 Thomas Hobbes (1588–1679)	29
2.1.3 John Locke (1632–1704)	31
2.1.4 George Berkeley (1685–1753)	34
2.2 Asocianismus	36
2.2.1 David Hume (1711–1776)	36
2.2.2 David Hartley (1705–1757)	38
2.2.3 John Stuart Mill (1806–1873)	40
3. OSVÍCENSTVÍ	43
3.1 Voltaire (1694–1778)	44
3.2 Julien Offray de La Mettrie (1709–1751)	45
3.3 Etienne Bonnot de Condillac (1715–1780)	47
3.4 Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)	49
4. NĚMECKÁ KLASICKÁ FILOZOFIE	53
4.1 Immanuel Kant (1724–1804)	53
4.1.1 Kantova teorie poznání	54
4.1.2 Kantova etika	56
4.2 Johann Friedrich Herbart (1776–1841)	56
4.2.1 Některé ohlasy Herbartova učení	58
4.3 Arthur Schopenhauer (1788–1860)	59
4.4 Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900)	62
4.4.1 Některé ohlasy Nietzscheho učení	65

DÍL B

VZNIK A VNITŘNÍ DIFERENCIACE OBORU PSYCHOLOGIE

5. PŘEDPOKLADY VZNIKU PSYCHOLOGIE JAKO SAMOSTATNÉ VĚDY	69
5.1 Filozofické předpoklady	69
5.1.1 Auguste Comte (1798–1857)	69
5.1.2 Herbert Spencer (1820–1903)	71
5.2 Vývojové teorie	72
5.2.1 Charles Darwin (1809–1882)	73
5.3 Rozvoj fyziologie	77
5.3.1 Johannes Müller (1801–1858)	78
5.3.2 Hermann von Helmholtz (1821–1894)	79
5.3.3 Jan Evangelista Purkyně (1787–1869)	81
5.3.4 Ewald Hering (1834–1918)	82
5.4 Rozvoj neurologie	82
5.4.1 Frenologie	83
5.4.2 Lokalizace řečových center	84
5.5 Psychofyzika	84
5.5.1 Ernst Heinrich Weber (1795–1878)	84
5.5.2 Gustav Theodor Fechner (1801–1887)	85
5.5.3 Stanley Smith Stevens (1906–1973)	87
6. ZAKLADATELÉ SAMOSTATNÉ PSYCHOLOGIE	89
6.1 Wilhelm Maximilian Wundt (1832–1920)	89
6.2 Francis Galton (1822–1911)	92
6.3 Hermann Ebbinghaus (1850–1909)	94
6.4 William James (1842–1910)	96
7. HISTORICKÉ PSYCHOLOGICKÉ ŠKOLY	101
7.1 Empirické a experimentální psychologické školy	101
7.1.1 Strukturalismus	101
7.1.2 Funkcionalismus	102
7.1.2.1 Vznik aplikované psychologie	105
7.1.3 Francouzská psychologie	108
7.1.4 Würzburgská škola	113
7.2 Psychologické školy ovlivněné filozofií	115
7.2.1 Duchovědná psychologie	116
7.2.2 Psychologie aktu	118
7.2.3 Vznik fenomenologie	120
7.2.3.1 Carl Stumpf (1848–1936)	120
7.2.3.2 Edmund Husserl (1859–1938)	121
7.2.4 Filozofie života	123
7.2.5 William McDougall (1871–1938)	125

Díl C

HLAVNÍ SMĚRY PSYCHOLOGIE 20. STOLETÍ

ÚVOD K DÍLU C	130
8. GESTALTISMUS – TVAROVÁ PSYCHOLOGIE	131
8.1 Vznik gestaltismu	131
8.2 Lipská celostní škola	132
8.3 Berlínská škola	133
8.3.1 Max Wertheimer (1880–1943)	133
8.3.2 Wolfgang Köhler (1887–1967)	137
8.3.3 Kurt Koffka (1886–1941)	138
8.3.4 Karl Duncker (1903–1940)	140
8.3.5 Kurt Lewin (1890–1947)	141
8.4 Neogestaltismus	144
8.4.1 Kurt Goldstein (1878–1965)	144
8.4.2 Leon Festinger (1919–1989)	147
8.5 Závěr	147
9. BEHAVIORISMUS	149
9.1 Předchůdci behaviorismu	149
9.1.1 Ruská reflexní škola	149
9.1.2 Edward Lee Thorndike (1874–1949)	153
9.2 Raný behaviorismus J. B. Watsona	155
9.3 Neobehaviorismus	159
9.3.1 Edward Chace Tolman (1886–1959)	160
9.3.2 Clark Leonard Hull (1884–1952)	162
9.3.3 Burrhus Frederic Skinner (1904–1990)	165
9.4 Hodnocení behaviorismu	167
10. PSYCHODYNAMICKÁ PSYCHOLOGIE	169
10.1 Psychoanalýza	169
10.1.1 Sigmund Freud (1856–1939)	169
10.1.2 Ego-psychologie	175
10.1.3 Britská škola objektivních vztahů	177
10.1.4 Americká škola objektivních vztahů	182
10.1.5 Psychologie self Heinze Kohuta (1913–1981)	186
10.2 Slavní odpadlíci	189
10.2.1 Alfred Adler (1870–1937)	190
10.2.2 Carl Gustav Jung (1875–1961)	191
10.2.3 Otto Rank (1884–1939)	195
10.2.4 Wilhelm Reich (1897–1957)	197
10.3 Kulturní psychoanalýza	200
10.3.1 Karen Horneyová (1885–1952)	200
10.3.2 Erich Pinchas Fromm (1900–1980)	201
10.3.3 Harry Stack Sullivan (1892–1949)	203

11. EXISTENCIÁLNÍ A HUMANISTICKÁ PSYCHOLOGIE	207
11.1 Evropská existenciální psychologie a její filozofická východiska	208
11.1.1 Søren Aabye Kierkegaard (1813–1855)	208
11.1.2 Martin Heidegger (1889–1976)	209
11.1.3 Daseinsanalýza	211
11.1.4 Logoterapie Viktora E. Frankla (1905–1997)	214
11.1.5 Ronald David Laing (1927–1989)	216
11.2 Humanistická psychologie	218
11.2.1 Abraham Harold Maslow (1908–1970)	219
11.2.2 Rollo R. May (1909–1994)	220
11.2.3 Carl Ransom Rogers (1902–1987)	223
12. KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE	227
12.1 Kuhnovo pojetí vědeckých revolucí	227
12.2 Zakladatelé kognitivní psychologie	228
12.2.1 George Armitage Miller (1920)	228
12.2.2 Jerome Seymour Bruner (1915)	230
12.2.3 Ulric Neisser (1928)	232
12.3 Umělá inteligence	233
12.3.1 Alan Mathison Turing (1912–1954)	233
12.3.2 Herbert A. Simon a Allen Newell	234
12.4 Výzkum imaginace	236
12.5 Teorie modulů Jerryho A. Fodora	238
12.6 Konekcionismus	240
12.7 Závěr	241
13. TRANSPERSONÁLNÍ PSYCHOLOGIE	243
13.1 Vznik transpersonální psychologie	243
13.2 Předchůdci transpersonální psychologie	244
13.3 Psychedelické hnutí	246
13.3.1 Druhy psychedelické zkušenosti	247
13.4 Předmět studia transpersonální psychologie	249
13.5 Některé přírodovědné teorie rozšířeného vědomí	250
13.6 Významní transpersonální psychologové	252
13.7 Závěr	255

DÍL D

ÚVOD DO POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE

14. POČÁTKY POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE	259
14.1 Předchůdci postmoderní psychologie	261
14.2 Někteří tvůrci postmoderního stanoviska	262
14.2.1 Gregory Bateson (1904–1980)	263
14.2.2 Humberto Maturana a Francisco Varela	266
14.2.3 Michel Foucault (1926–1984)	270
14.2.4 Jacques Derrida (1930–2004)	273
14.2.5 Kenneth J. Gergen (1934)	275

15. NĚKTERÉ SMĚRY POSTMODERNÍ PSYCHOLOGIE	279
15.1 Sociální konstrukcionismus	279
15.1.1 Psychoterapie jako sociální konstrukce	281
15.1.2 Hodnocení psychologického sociálního konstrukcionismu	283
15.2 Diskurzivní analýza	284
15.2.1 Foucaultovská diskurzivní analýza	284
15.2.2 Diskurzivní psychologie Pottera a Edwardse	286
15.3 Kritika hlavního proudu psychologie	288
15.3.1 Kritika klinické psychologie	290
15.3.2 Kritika vývojové psychologie	292
15.3.3 Feministická psychologie	292
15.4 Narativní psychologie	296
15.4.1 Vznik narativní psychologie	296
15.4.2 Soudobá narativní psychologie	298
LITERATURA	301
REJSTŘÍK JMENNÝ	319
REJSTŘÍK VĚCNÝ	323

Motto

*Šílený tanec žen a osudů a myšlenek a vášní.
A z těch si nové kouzlo dobudu a prudší rytmy básní.*

Karel Toman

PŘEDMLUVA

Obor psychologie lze považovat za výsledek odvážné lidské snahy o převedení subjektivní a proměnlivé psychické zkušenosti do podoby objektivních a stálých vědeckých teorií. Je možné, že se jedná o pokus stejně beznadějný a marný, jakým je v oblasti techniky úsilí o sestrojení *perpetuum mobile*. Lze konstatovat, že žádnou z vlivných psychologických teorií nelze považovat za konečné, úplné a pravdivé vysvětlení lidského chování a prožívání. Psychologové získávají své poznatky v prudce se měnícím a vyvíjejícím se světě. Údaje, které nashromáždili před čtyřiceti či padesáti lety o lidské sexualitě, motivaci nebo o rozdílech mezi muži a ženami, dnes už prostě neplatí. Zveřejněním svých teorií také mohou způsobit, že dojde ke změně lidského chování a prožívání. Předmět vědeckého zkoumání, kterým je v psychologii především lidská mysl, na nové poznatky citlivě reaguje. Ani psychologové samozřejmě nejsou žádní dokonale objektivní a neutrální pozorovatelé. V soudobé psychologii je na ně kladen náročný (nejspíš nesplnitelný) požadavek, aby při výzkumech, vytváření teorií i při psychoterapii brali v úvahu svou vlastní mentální odezvu.

Zhruba od 70. let minulého století probíhá v západním světě kritická reflexe oboru psychologie, která upozornila nejen na proměnlivost psychologického vědění, ale také na jeho závislost na dobovém kulturním kontextu. Začalo být zřejmé, že je velmi obtížné, ne-li nemožné, odhalit univerzální principy lidského chování a prožívání. Ve skutečnosti je psychologie do značné míry západní věda, které reflektuje hodnoty severoamerické a evropské kultury, a to především z mužského pohledu. Psychologii tak lze – podobně jako literaturu nebo film – považovat za novodobou mytologii, která se střízlivým, méně obrazným jazykem než umění pokouší zachytit zkušenost člověka v kontextu jeho doby a dát jí obecnější význam.

Studenti se mě někdy ptají, jaký má smysl studovat dějiny psychologie. Tato otázka je zcela na místě. Vždyť přírodovědci nebo programátoři by studium zastaralých teorií nebo programovacích jazyků oprávněně považovali za ztrátu času. Domnívám se, že v oblasti věd o člověku je situace odlišná. Chtějí-li si psychologové uvědomit dobovou a kulturní podmíněnost svého vědění, skýtá jim k tomu historie psychologie jedinečnou příležitost. A nejen to. Mnohé vlivné psychologické teorie zřetelně souvisejí s životními osudy, problémy a potížemi svých tvůrců, takže umožňují studovat vzájemné vztahy mezi osobností a jejím dílem.

Ve 20. století se ve filozofii a lingvistice objevila myšlenka „smrti autora“, kterou nadhodil Martin Heidegger, a dále rozvíjeli především francouzští myslitelé Roland Barthes, Michel Foucault a jiní. Podle jejich mínění by měl autor ustoupit do pozadí, mělo by se na něj zapomenout. Důležitý je pouze dobově podmíněný text, který – jako by náhodou – vyslovil či napsal nějaký člověk. Já si však nepřěji, aby autoři „umírali“,

nechci, aby se na ně zapomínalo. Naopak, případně mi nadmíru zajímavé sledovat, jak zástup rozervanců stojících u zrodu novodobé filozofie a psychologie přetvořil svou duševní trýzeň ve vlivné teorie o podstatě lidského bytí. I mezi tvůrci novodobých věd o člověku se ovšem najdou lidé poměrně klidní a vyrovnaní, kteří však – z nejasných důvodů – většinou vytvářejí poměrně nudné kognitivní teorie. Dále mě zaujalo, že se v historii psychologie (respektive filozofie) poměrně často objevuje postava duchovního otce a jeho syna, který je skoro stejně dobrý, někdy i lepší než jeho mistr. Příkladem jsou dvojice Sokrates a Platon, Platon a Aristoteles, Descartes a Spinoza, Freud a Jung, Husserl a Heidegger, Miller a Neisser, Maturana a Varela a řada dalších.

Při psaní této knihy jsem si především kladla za cíl co nejvíce využívat primární prameny a snažit se co nejpřesněji zaznamenat, co ten který autor skutečně řekl. Domnívám se, že obsah řady učebnic dějin psychologie je výrazně poznamenán sekundárními, terciálními i „vyššími“ interpretacemi. Také snaha zmínit se o co největším počtu psychologů vede někdy k tak stručné prezentaci jejich myšlenek, že se jejich původní význam úplně vytrácí. Důsledná práce s primárními prameny tudíž není tak skromný cíl, jak by se na první pohled zdálo. Při jeho realizaci mi velice pomohl internet, kde lze vyhledat řadu dříve nedostupných textů. Vzhledem k četnosti a pestrosti psychologických teorií lze zachytit určitou vývojovou kontinuitu jedině za cenu, že z nich vybereme jen to nejpodstatnější. Přitom se stěží lze vyhnout dosavadnímu třídění psychologického vědění do určitých směrů a škol. Při výběru poznatků hrají významnou roli také osobní preference autora a jeho dosavadní vzdělání – v mém případě zejména v oblasti psychoanalýzy a jiných psychodynamických škol.

Knihy se skládá ze čtyř částí. První z nich je zaměřena na vývoj psychologických idejí v rámci novodobé evropské filozofie. Ve druhé části se zabývám podmínkami vzniku psychologie v oblasti přírodních i společenských věd, jejími nejvýznamnějšími zakladateli a četnými, především evropskými historickými psychologickými školami z přelomu 19. a 20. století. Ve třetí kapitole jsem se pokusila prezentovat hlavní směry psychologie 20. století, které odlišně definují předmět studia psychologie, zaměřují se na rozdílná témata a používají svébytné výzkumné metody. V jejich vývoji sehrála významnou roli 1. světová válka i nástup německého nacismu v roce 1933, který evropskou psychologickou elitu buď zdecimoval, nebo přiměl k emigraci do USA. Evropská psychologie tím ztratila své dosavadní vlivné postavení a centrem vývoje západní psychologie se na dlouho dobu staly Spojené státy americké. K napsání poslední části, v níž se stručně zabývám postmoderní psychologií, mě podnítila profesorka Viera Bačová svým skriptem „Súčasný smery v psychologii“ z roku 2000, v němž v našem kulturním okruhu jako první zmapovala oblast, v níž pro většinu českých psychologů stále ještě platí *hic sunt leones*. Inspirativní byla zejména její úvodní poznámka, že učebnice o směrech psychologického myšlení nejčastěji končí kapitolou o humanistické, případně kognitivní psychologii.

Při své snaze zorientovat se v postmoderní psychologii jsem zjistila, že se jedná o ohromný a velice vlivný proud psychologického myšlení, který se v západním světě prudce vyvíjí už od 60.–70. let minulého století. Je vlastně záhadou, proč čeští psy-

chologové tak dokonale zaspali a obvyklé dvacetileté zpoždění za vývojem světové psychologie tentokrát zvýšili na čtyřicet let. Čeští filozofové, lingvisté, antropologové i sociologové přitom mají „postmodernu“ přehledně a úhledně začleněnou do základních oborových učebnic.

Pevně doufám, že si tato kniha najde své čtenáře, a to nejen mezi studenty psychologie, ale také mezi zájemci o tento obor z řad širší veřejnosti. Její psaní mě na dva roky úplně pohltilo, fascinovalo, někdy i stravovalo. Snad se alespoň část tohoto zaujetí přenese na lidi, kteří poprvé otevřou její stránky.

Olomouc, červen 2006

Alena Plháková

DÍL A

VÝVOJ PSYCHOLOGIE V RÁMCI
NOVODOBÉ EVROPSKÉ FILOZOFIE

1. RACIONALISMUS

V 17. a 18. století bylo filozofické myšlení stále výrazněji ovlivňováno prudce se rozvíjejícími přírodními vědami. Prototypem velkého přírodovědce této epochy byl italský astronom, fyzik a matematik Galileo Galilei (1564–1642), který ve svém „Prubří“ v roce 1623 napsal, že „filozofie... je psána jazykem matematiky a její litery jsou trojúhelníky, kruhy a další geometrické obrazce“ (in Hall, 1997, s. 223). Mnozí významní filozofové byli matematiky a snažili se přivést filozofické, respektive psychologické myšlení na úroveň velkých přírodních věd. Tito filozofové, k nimž patřil především Descartes, Spinoza a Leibniz, pokládali za hlavní lidskou poznávací schopnost rozum (lat. *ratio*), který je do značné míry nezávislý na smyslové zkušenosti a dovede vyvozovat nové ideje. Tito myslitelé založili filozofickou tradici racionalismu, což byl vedle empirismu druhý významný gnozeologický¹ směr této epochy.

1.1 RENÉ DESCARTES (1596–1650)

Nejvýznamnějším představitelem racionalismu byl francouzský filozof a matematik René Descartes, jehož myšlenkový vliv, zejména dualismus duše a těla, sahá až do současnosti.

Descartes, který pocházel ze zámožné šlechtické rodiny (jeho otec byl úspěšný advokát), vedl osamělý život učence a dobrodruha. V letech 1604–1612 navštěvoval jezuitskou školu La Flèche a s výjimkou matematiky byl průběhem výuky, ve které se tradovaly zastaralé poznatky, spíše zklamán. Snad proto se jeho prvotní zájmy obrátily k matematice (Clarke, 1997, s. 240).

V Descartově životě se střídají období, kdy žil v naprostém ústraní a soustředění, s obdobími života velmi nestálého. V roce 1617 vstoupil dobrovolně do armády a sloužil v holandském, bavorském a uherském vojsku, což je u tak přemýšlivého člověka poněkud překvapivý počín. Historici psychologie většinou soudí, že chtěl cestovat a důkladně poznat tehdejší svět. Na podzim roku 1619 se mu zdálo (po večerním osamělém přemýšlení o matematických a vědeckých idejích) několik snů, které ho podnítily k tomu, aby zasvětil život filozofii a hledání pravdy. V roce 1621 Descartes, který se pravděpodobně zúčastnil také bitvy na Bílé Hoře, z armády odešel.

Je známo, že filozof miloval tanec a byl vášnivý hráč, a to vzhledem ke svému matematickému nadání poměrně úspěšný. Rád také šermoval a nevyhýbal se milostným dobrodružstvím. Vcelku se však jeví jako člověk uzavřené povahy, který skrýval před

¹ Gnozeologie je filozofická nauka o původu a hranicích poznání – též epistemologie, noetika (Petráčková, Kraus a kol., 2001, s. 268).

světem své soukromí i nejdůležitější myšlenky a důvěřoval především svému vlastnímu úsudku. Nejpłodnějším údobím Descartova života byl dvacetiletý pobyt v Holandsku (od roku 1629), kde pobýval raději než v rodné Francii, a to pravděpodobně kvůli vnější i vnitřní nezávislosti. V roce 1649 odjel Descartes na pozvání královny Kristiny do Švédska, kde však brzy podlehl vlivům nezvyklého klimatu. Královna Descarta nutila, aby ji vyučoval od pěti hodin ráno ve špatně vytopené knihovně. Po čtyřech měsících se francouzský učenec nachladil a zemřel na zápal plic (Schultz, Schultz, 1992, s. 31–32; Störig, 1995, s. 228).



Obr. 1 René Descartes

Descartes vyšel z kritiky dosavadního vědění a způsobu myšlení. Tyto kritické názory uvádí především v díle „Rozprava o metodě“ (poprvé vyšlo v roce 1637). Descartes si zde klade za cíl vytvořit filozofii, která by byla založena na nesporných rozumových axiomech. Smyslové poznání považuje za nepřesné a teoreticky připouští, že člověka může klamat i jeho rozum. Nelze tedy plně věřit ani zdánlivě zcela spolehlivým matematickým poučkám. Descartes doporučuje systematicky pochybovat o všech dosavadních míněních (*metodická skepse*) s cílem najít nějakou neotřesitelnou jistotu. Odtud zbývá jen krok k jeho proslavené větě „Myslím, tedy jsem“ (lat. *Cogito, ergo sum*). Descartovo „cogito“ znamená nejen myšlení, ale také tvrzení, popírání, chtění, odmítání, cítění a představování (Descartes, 1992).

Descartes pokládá za plnohodnotné pouze poznání, které může myslící rozvažování vyjádřit ve zcela průzračných, rozumových, především matematických pojmech. V díle „Pravidla pro vedení rozumu“ (napsáno pravděpodobně kolem roku 1630) čteme:

„...k poznání věcí dospíváme dvojí cestou: pomocí zkušenosti a dedukce. K tomu ještě musíme vzít v úvahu, že poznání věcí ze zkušenosti bývá často klamné, avšak dedukci, neboli čisté vyvozování jedné věci z druhé, můžeme sice pominout, pokud se nám nezdá, ale nikdy nemůže být vedena nesprávně intelektem aspoň trochu rozumným. ... Veškerý omyl totiž, který se může lidem přihodit (říkám lidem, nikoli zvířatům), nepochází z chybného vyvozování, nýbrž pouze z toho, že za předpoklad přijímají některé nedostatečně pochopené zkušenosti, nebo že vyslovují soudy chvatně a bez podkladu. Z toho jasně vyplývá, proč aritmetika a geometrie vyniká nad ostatní nauky jako mnohem jistější: je tomu tak proto, že jediné tyto nauky se zabývají předmětem natolik čistým a jednoduchým, že nepředpokládají absolutně nic, co by zkušenost ukázala jako nejisté, nýbrž cele spočívají na rozumově vyvoditelných konsekvencích“ (Descartes, 2000, s. 17).

Důležitou součástí Descartovy gnozeologie je rozlišování mezi vrozenými a odvozenými idejemi. **Odvozené ideje** vznikají v duši na základě přímého působení vnějších podnětů, jakými jsou zvuk zvonu nebo pohled na strom; jsou tedy produktem našich smyslových zkušeností. **Vrozené ideje** naproti tomu existují v duši či vědomí nezávisle na působení vnějších podnětů, i když se některé z nich mohou oživit za příhodných vnějších okolností. Descartes k nim řadí především ideu já, Boha, geometrické axiomy, ideje dokonalosti a nekonečna (Schultz, Schulz, 1992, s. 36).

Jako filozof byl Descartes striktním **dualistou**. Rozlišil dvě rozdílné substance, a to **ducha** (lat. *res cogitans*), jehož základní vlastností je *myšlení*, a **hmotu** (lat. *res extensa*), jejímž atributem je *rozprostraněnost (rozlehlost)*. Lidskou duši považuje Descartes za nehmotnou a nesmrtelnou substanci, která se projevuje především ve vědomí subjektu jako „myslící substance“. Tělo je naproti tomu součástí hmotné substance; vyznačuje se tudíž rozprostraněností a funguje na základě mechanických principů.

S Descartovými názory na činnost lidského těla, které byly pochopitelně ovlivněny dobovými poznatky, se lze seznámit v díle „Vášeň duše“ (1659/2002). Descartes dobře znal dílo anglického lékaře Williama Harveye, který v roce 1628 popsal krevní oběh včetně funkcí srdce, často přirovnávaných k pumpě či zdymadlu. Descartes předpokládal, že nositelem „životní energie“ neboli „hybných duchů“ je pročištěná krev, která putuje do mozku, odkud proudí do celého těla dutými nervy. Svaly se tudíž dávají do pohybu na základě impulzů, které do nich přicházejí z mozku eferentními nervy. Descartes popsal bezděčnou pohybovou tělesnou reakci na určitý podnět, takže je pokládán za *předchůdce teorie reflexů*. V knize „Vášeň duše“ uvádí tento příklad:

„Jestliže nám někdo prudce přistrčí ruku před oči, jako by nás chtěl uhodit, ačkoli víme, že je naším přítelem, že si jen tak hraje a že si dá dobrý pozor, aby nám neublížil, přesto se jen stěží ubráníme tomu, abychom je nezavřeli; což dokazuje, že se nezavírají prostřednictvím naší duše, neboť to je proti naší vůli, která je její jedinou či přinejmenším hlavní činností; ale že je to jen důsledkem sestavení našeho těla, že takovýto pohyb směrem k očím vyvolává následný pohyb v našem mozku, jenž vede hybné duchy do svalů, které sklápějí víčka“ (Descartes, 2002, s. 41).

Pohyby zvířat mají podle Descarta vždy charakter takovýchto bezděčných reakcí na vnější či vnitřní podněty. Zvířata jsou pouhé stroje, takže patří – stejně jako lidské tělo – ke hmotné substanci.

Descartova dualistická teorie přinesla krajně obtížný problém vzájemného **vztahu duše a těla**, respektive mysli a těla (*mind-body problem*), který je i v soudobé psychologii a filozofii nesmírně aktuální. Jak může nehmotná duše, která nemá žádný objem a nezabírá žádný prostor, působit na hmotné tělo? Descartes nakonec dospěl k závěru, že se duše a tělo vzájemně ovlivňují. Myšlení a vůle řídí proud životní energie, která vyvolává hnutí ovládaná vůlí. Tělesné zážitky zase plodí v duši vášně – afekty (Hunt, 2000, s. 72). Za orgán, který zprostředkovává vzájemné kontakty duše a těla, považoval Descartes epifýzu (šišinku), a to proto, že je to nepárový orgán nacházející se hluboko v mozku:

„Ona malá šišinka, která je hlavním sídlem duše, je tak zavěšena mezi dutinami, jež obsahují duchy, že jimi na jedné straně může být pohnuta tolika různými způsoby, kolik je smyslových rozdílností v předmětech, že však může být na druhé straně rozličně pohnuta také duší...“ (Descartes, 2002, s. 54–55).

V knize „Vášně duše“ se Descartes pokusil popsat lidské **afekty (vášně)** i možnosti jejich ovládnutí. Podle jeho názoru vzbuzují většinu afektů podněty přicházející z těla, ale některé z nich mohou být evokovány také duševními hnutími. Například kromě převážně „tělesného“ smutku, který vyvolává určité zlo či nedostatek, existuje také smutek duchovní, způsobený úvahami o zlu (s. 93). Descartes předpokládá, že existuje **šest prvotních afektů**, kterými jsou údiv, láska, nenávist, touha, radost a smutek; všechny ostatní vznikají jejich kombinacemi. Podívejme se, jak definuje lásku a nenávist:

„Láska je takové duševní hnutí, vyvolané pohybem duchů, které podněcují duši k tomu, aby se své vůle spojila s předměty, jež se jí zdají příhodné. A nenávist je takové duševní hnutí, způsobené hybnými duchy, které podněcují duši k tomu, aby se chtěla oddělit od věcí, které se jí jeví jako škodlivé“ (Descartes, 2002, s. 83).

V díle „Vášně duše“ Descartes uvádí řadu pozoruhodných názorů na vznik **smíšených afektů**. Například naděje, což je smíšení hnutí radosti a touhy, „spočívá v tom, že je duše náchylná snadno uvěřit, že skutečně nastane to, po čem touží“ (s. 147). „Závist je druh smutku smíšeného s nenávistí, který vzniká tím, že si všimneme, jak se něco dobrého přihodilo těm, kteří si to podle našeho mínění nezasluhují“ (s. 157). „Stud je druhem smutku, který se rovněž zakládá na sebelásce, ale který vzniká z mínění či obavy, že nás ostatní budou kárat“ (s. 171). Na konci knihy Descartes doporučuje, abychom se škodlivé silné afekty pokusili ovládat pomocí „důvtipu“ a vůle, tedy duševními prostředky. Považuje za dobré odložit rozhodnutí, k nimž nás podněcují afekty, a s pomocí vůle se zaměřovat k uvážení a následování důvodů, jež jsou v protikladu k těm, které představuje afekt (Descartes, 2002, s. 174–176).

Antonio Damasio (2000) ve své populární knize „Descartesův omyl“ polemizuje s výše uvedeným názorem Reného Descarta (a mnoha dalších filozofů), že silné city jsou škodlivé a že by měly být vždy podřízeny nadvládě rozumu. Damasio na řadě klinických případů dokazuje, že emoční impulzy jsou ve skutečnosti nezbytným předpokladem racionálního rozhodování i jednání.

Mnoho Descartových následovníků, kterým se obvykle říká **karteziáni** (latinský přepis jména Descartes je Cartesius), se pokoušelo vysvětlit, jak může duše coby nehmotná substance působit na tělo. Francouzský učenec **Arnold Geulincx** (1624–1669)